

№4

MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR

ILMIY ELEKTRON JURNALI

ISSN: 2181-3965
VOLUME 5
TOSHKENT 2026

“MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR” ILMIY ELEKTRON JURNALI TAHRIRIYAT KENGASHI RAISI

To‘lqin Zakirovich Teshabayev – tahririyat kengashi raisi. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Mehmonov Sultonali Umaraliyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O‘quv ishlari bo‘yicha birinchi prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abdurahmanova Gulnora Qalandarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Karimova Komila Daniyarovna - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Yoshlar masalalari va ma‘naviy-marifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Hududiy ta‘lim masalalari va markazlar bo‘yicha prorektor, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sindarov Sherzod Egamberdiyevich – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Infratuzilmalarni rivojlantirish va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektori, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Saparov Aktam Jo‘rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori

Islamkulov Alimnazar Xudjamuratovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Pardayev Abdunabi Xoliqovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Kuziyev Islomjon Ne‘matovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Baymurotov Tursunbay Maxkambayevich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Omonov Akrom Abdinazarovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Qongratbay Avezimbetovich – texnika fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vaziri

Jumayev Nodir Xosiyatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi deputati

Haydarov Nizomiddin Hamroyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Raviprakash G. Dani – Xalqaro ta‘lim konsultanti, professor (AQSH)

Bagautdinova Nailya Gumerovna – Qozon federal universiteti Boshqaruv, iqtisodiyot va moliya instituti direktori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Rossiya Federatsiyasi)

Sharifzoda Mu‘min Mashokir – Tojik davlat huquq, biznes va siyosat instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Tojikiston Respublikasi)

Maley Elena Borisovna – Polotsk davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent (Belarus Respublikasi)

Asif Mahbub Karim – Malayziya Menejment va tadbirkorlik universiteti professori (Malayziya qirolligi)

Piter Xayk – Yevropa amaliy fanlar va menejment instituti ilmiy ishlar bo'yicha prorektori (Chexiya Respublikasi)

Yavuz Demirel – Kastamonu universiteti professori (Turkiya Respublikasi)

Jo'rayev Abdug'affor Safarovich – Termez agrotexnologiyalar va Innovatsion rivojlanish instituti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ismanov Ibroxim Nabiyeovich – Farg'ona politexnika instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xayriddinov Azamat Botirovich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti prorektori iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tashnazarov Samiddin Nizamovich – Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kafedra mudiri, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nurmanov Ulug'bek Anorbayevich - Bank-moliya akademiyasi “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida professori, iqtisodiyot fanlari doktori

Yakubova Nargiz Tursunbayevna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Mamatov Baxadir Safaraliyevich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Qiyosov Sherzod Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Urazaliyev Kamoliddin Tajikulovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

JURNAL TAHRIRIYATI

Saparov Aktam Jo'rayevich – bosh muharrir, filologiya fanlari doktori, dotsent

Avlokulov Anvar Ziyadullayevich – ilmiy muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Aliqulov Mehmonali Salohiddin o'g'li – mas'ul muharrir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Buxorova Moxira Samandarovna – muharrir

O'zbekiston Respublikasi OAK Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi 364-son qarori bilan “Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari yuzasidan assosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Moliyaviy texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali

23.11.2022-yildan

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **№R-566966** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: **№049864**

MUNDARIJA			
1.	Ollokulova Feruza Mansurovna	Uzoq muddatli davrda davlat-xususiy sheriklik rivojlanishning muqobil ssenariylari	7
2.	Умарова Зумрад Низомиддин кизи	Консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузиш: таъйинлар, усуллар ва замонавий ёндашувлар	13
3.	Sayipov Begzod Rahimovich	Valyuta kursi va mehnat bozori barqarorligi o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashda monetar siyosatning roli	25
4.	Sharipov G'ulomjon Qarshi o'g'li	Qashqadaryo viloyatida yashil iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy holati va rivojlanish istiqbollari	32
5.	Кабилова Шахноза Жураевна	Организационно-управленческий механизм развития сферы услуг в малом бизнесе (на примере Кашкадарьинской области)	38
6.	Xamdamov Sardor Farmon o'g'li	Davlat xaridlarini moliyaviy tartibga solishning xorijiy tajribasi va undan milliy amaliyotda foydalanish imkoniyatlari	43
7.	Primkulova Zilola Abrorovna	Xususiy tibbiyot tashkilotlarida xarajatlar buxgalteriya hisobini takomillashtirishning nazariy asoslari	48
8.	Kilichev Alisher Akramovich	Mavsumiy ishlab chiqarishni moliyaviy qo'llab-quvvatlashning xorijiy tajribasi va undan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari	52
9.	Vaisov Dilshod Ibodullayevich	Xorijiy amaliyotda kichik biznes subyektlari moliyaviy raqobatbardoshligini rivojlantirishning integratsiyalashgan institutsional yondashuvlari	57
10.	Nematullayev Hamidullo Azizillo o'g'li	Raqamli iqtisodiyot sharoitida buxgalteriya hisobini transformatsiyalash va MHXSga o'tish istiqbollari	65
11.	Мурадов Бахром Акрамжанович	Темир йўл соҳасида инновацион инфратузилмани ривожлантириш механизмлари	72
12.	Адилов Рустам	Модели кредитного скоринга на основе больших данных: влияние на рост выручки финтех-компаний	78
13.	Kenjayev Ikrom Ergashboyevich	Investitsiya muhitini qulaylashtirish orqali hududiy investitsiya mexanizmini faollashtirish	84
14.	Саттаров Тулкин Абдихалилович	Ишлаб чиқариш харажатларининг корхоналар молиявий ҳолатига таъсири	92

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИНГ КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИГА ТАЪСИРИ

Саттаров Тулкин Абдихалилович

*Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
ORCID: 0009-0001-3779-4508,
E-mail: sattarovozfdtek@gmail.com*

Аннотация: Мазкур мақолада корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир этувчи анъанавий омиллар мазмуни тадқиқ этилган. Мақола матнида айрим муҳим кўрсаткичларнинг мазмуни ўрганилган бўлиб, уларнинг миқдори бевосита корхоналарнинг молиявий барқарорлигига таъсир қилади. Мақолада корхонанинг фаолияти ҳолатига жиддий таъсир этиши мумкин бўлган ҳар бир кўрсаткичларга таҳлилий баҳо берилган. Мақолада корхонанинг зарар билан фаолият кўрсатиши ёки фаолияти самарадорлигига баҳо беришнинг аниқ усуллари, шунингдек корхонанинг молиявий кўрсаткичларига мувофиқ келгуси даврлар учун аниқ йўналишлари келтирилмоқда.

Калит сўзлар: молиявий ҳолати, зарар, даромад, фойда, маржинал даромад, доимий ва тўғри харажатлар, харажатлар, аралаш харажатлар.

THE IMPACT OF PRODUCTION COSTS ON THE FINANCIAL CONDITION OF ENTERPRISES

Sattarov Tulkin Abdikhalilovich

*Samarkand Institute of Economics and Service
doctor of philosophy (PhD) in economic sciences,
ORCID: 0009-0001-3779-4508,
E-mail: sattarovozfdtek@gmail.com*

Abstract: This article examines the content of traditional factors affecting the financial condition of enterprises. The content of some important indicators is studied in the article, and their magnitude directly affects the financial stability of enterprises. An analytical assessment is provided for each indicator that may seriously impact the state of the enterprise's activities. The article presents precise methods for assessing whether the enterprise is operating at a loss or evaluating the efficiency of its activities, as well as specific directions for future periods in accordance with the enterprise's financial indicators.

Keywords: financial condition, loss, income, profit, marginal income, fixed and direct costs, costs, mixed costs.

ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ЗАТРАТ НА ФИНАНСОВОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ

Саттаров Тулкин Абдихалилович

*Самаркандский институт экономики и сервиса
доктор философии (PhD) по экономическим наукам,
ORCID: 0009-0001-3779-4508,
Электронная почта: sattarovozfdtek@gmail.com*

Аннотация: В данной статье исследовано содержание традиционных факторов, влияющих на финансовое состояние предприятий. В тексте статьи изучено содержание некоторых важных показателей, размер которых напрямую влияет на финансовую устойчивость предприятий. В статье дана аналитическая оценка каждому показателю, который может существенно повлиять на состояние деятельности предприятия. В статье приводятся конкретные методы оценки убыточности или эффективности

деятельности предприятия, а также конкретные ориентиры на будущие периоды в соответствии с финансовыми показателями предприятия.

Ключевые слова: финансовое состояние, убыток, доход, прибыль, предельный доход, постоянные и прямые расходы, расходы, смешанные расходы.

Мавзунинг долзарблиги.

Корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш харажатлари муҳим ўрин тутди. Корхоналар фаолиятининг инновацион ривожланиши шароитида харажатлар турли омиллар таъсирида доимий равишда ўзгариб боради. Шу билан бирга, энг аввало жами харажатлар, даромад (фойда) ва нарх (ёки нархни шакллантириш) каби асосий иқтисодий кўрсаткичларни молиявий соғломлаштириш чоралари билан уйғунлаштириш муҳим аҳамиятга эга [1]. Ушбу кўрсаткичлар мажмуавий тарзда корхонанинг молиявий ҳолати қандай шаклланишини белгилайди. Албатта, молиявий ҳолатга таъсир кўрсатувчи бошқа иқтисодий омиллар ҳам мавжуд. Жумладан, зарарлар, солиқлар, экспорт ҳажмининг қисқариши ҳамда инфляция (аслида корхонага ижобий иқтисодий самара бермайдиган инфляцион даромад) шулар жумласидандир. Айрим ҳолларда инфляцион даромад (фойда) корхонанинг молиявий ҳолатини нисбатан яхшироқ кўрсатиш ва ноқулай ҳўжалик юритиш шароитларида унинг фаолияти қандай кечаётганини намоён этиш мақсадида ҳисобга олинади.

Шунинг учун корхоналарнинг молиявий ҳолати ҳаракатчанлик, фаоллик, мустаҳкамлик, барқарорлик, аҳоли эҳтиёжларига яқинлик, капитал сиғимининг нисбатан пастлиги ҳамда юқори ликвидлик каби хусусиятлар билан таъминланиши лозим. Шу билан бирга, у ноқулай иқтисодий вазиятларда корхона фаолиятини янги шароитларга мослаштириш ва қайта йўналтиришга хизмат қилувчи муҳим омил вазифасини бажариши керак.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар орасида ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий салоҳияти энг аниқ ва очиқ намоён бўладиган кўрсаткич ҳисобланади. Бу, айниқса, кенг маънодаги харажатлар, хусусан, ишлаб чиқариш харажатлари билан боғлиқ қуйидаги кўрсаткичларда яққол намоён бўлади. Уларни фақатгина корхонанинг молиявий ҳолатига бугунги иқтисодий шароитларда таъсир кўрсатувчи омиллар билан изоҳлаб бўлмайди. Бундай кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- мол-мулкнинг умумий қийматида активлар улуши;
- ишлаб чиқариш активларининг эскириш даражаси;
- белгиланган ўртача меъёрлар доирасидаги амортизация ажратмалари;
- узоқ муддатли молиявий инвестициялар таркибида капитал қўйилмалар улуши.

Бу ерда ишлаб чиқариш активларининг умумий қиймати $\sum P_{\text{роиз}} A_{\text{кт}}$ анъанавий усул асосида (1-формула) қуйидагича аниқланади:

$$\sum P_{\text{роиз}} A_{\text{кт}} = \sum OC + \sum P_{\text{роиз}} Z_{\text{ап}} + \sum H_{\text{езав}} P_{\text{роиз}} \quad (1)$$

Бу ерда: $\sum OC$ - асосий воситаларнинг умумий қиймати;

$\sum P_{\text{роиз}} Z_{\text{ап}}$ - ишлаб чиқариш захираларининг умумий қиймати;

$\sum H_{\text{езав}} P_{\text{роиз}}$ - тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг умумий қиймати.

Шундан келиб чиқиб, моддий ишлаб чиқаришни аниқлашга нисбатан янги ёндашувлар шаклланади. Амалиётда мазкур йиғиндидан табиат кучлари таъсирини чиқариб ташлаш орқали ўтган меҳнат харажатлари ҳамда жонли меҳнат харажатларини шакллантириш мумкин.

Иқтисодий адабиётлар таҳлили.

Кенг маънода харажатлар иқтисодий жараёнларда мутаносиб, яъни бир хил қонуниятлар асосида шаклланади. Бу фикр оддий туюлса-да, ҳақиқат ҳар доим ўртада бўлади. Кўплаб олимлар ўнлаб йиллар давомида шаклланган харажатларни аниқлаш

тизимидан воз кечишни таклиф этмайдилар. Аксинча, «харажатлар тўғрисидаги низом»нинг сақланиб қолиши корхоналар харажатларини бозор механизмлари орқали тартибга солишнинг муҳим афзаллиги сифатида баҳоланади. Бироқ мазкур афзалликдан нотўғри ёки ҳаддан ташқари соддалаштирилган тарзда фойдаланиш инновацион ривожланаётган корхоналар фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бир-бирига қарама-қарши кўринган ушбу ёндашувлар аслида бир хил, ҳали тўлиқ аниқлаштирилмаган қарашга асосланади. Яъни, харажатларни прогноз қилиш фақат жорий асрнинг дастлабки ўн йиллигида шаклланган амалиёт билан чекланади, деган фикр мавжуд. Бироқ бу тўғри эмас. Харажатларни ҳисоблаш усуллари жуда хилма-хил ҳисобланади. Шунинг учун аввал шаклланган ҳисоб-китоб усуллари бутунлай инкор этиш ёки улардан воз кечиш натижасида, айниқса солиқ солиш базасини ҳисоблашда, «харажатлар тўғрисидаги низом»дан фойдаланиш имконияти йўқолади, деб ҳисоблаш нотўғри бўлади. Шу билан бирга, ҳисоб-китоблар янги харажатларни ҳисоблаш тизими талабларига мослаштирилиши лозим. Шунингдек, маҳсулот турига, айниқса инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш хусусиятига қараб харажатларни ҳисоблаш ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши билан бирга ўзгариши ҳақидаги қарашлар ҳам мавжуд. Бунда айрим маъмурий-бошқарув харажатлари ўзгармасдан қолиши мумкин, ҳолбуки ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига бевосита боғлиқ бўлади. Харажатлар миқдорининг ўзгаришини тўғри англаш учун корхона фаолияти ҳолатини турли таҳлил усуллари асосида ўрганиш зарур. Масалан, инновацион маҳсулотлар (товарлар ва хизматлар) ишлаб чиқариш ҳажми, харажатлар ва фойда ўртасидаги боғлиқлик таҳлили доирасида қуйидаги ёндашувлардан фойдаланиш мумкин:

- корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини баҳолаш орқали;
- ишлаб чиқариш ҳажми ва фойдани молиявий прогноз қилиш (режалаштириш) орқали;
- қисқа муддатли бошқарув қарорларини қабул қилиш орқали;
- умуман нархларни, хусусан, инновацион маҳсулотлар (товарлар ва хизматлар) учун нархларни белгилаш бўйича қарорлар қабул қилиш орқали.

Бу ерда, Ж.Р. Зайналов [4], С.С. Алиева ва З. Ахроров таъкидлаганидек, харажатларни аниқлаш бўйича амалга ошириладиган ҳисоб-китобларнинг йўналтирилганлиги муҳим аҳамиятга эга. Ушбу вазифани ҳал этиш осон эмас. Чунки бошқарув органлари харажатлар миқдорини қатъий тартибга солиш сиёсати юритади ва бу харажатлар давлат бюджети даромадларининг ўсишига хизмат қилиши лозим.

Шунинг учун, ишлаб чиқариш харажатлари миқдори қандай бўлишидан қатъи назар (1-расмга қаранг), улар корхоналар фаолиятининг фаоллашувини ифода этиши ва уни рағбатлантириши керак.

1-расм. Корхоналар фаолиятини фаоллаштиришга йўналтирилган харажатлар¹⁵

Инновацион маҳсулотлар бозорида харажатларни бундай тарзда таснифлаш муҳим аҳамиятга эга. Бироқ бунда харажатларнинг ҳар бир йўналиши бўйича уларнинг кўлами ёки ҳажмига нисбатан мақбул чегараларни белгилаш етарли даражада аниқ эмас[4].

¹⁵ Муаллиф томонидан корхоналарни таҳлил қилиш асосида тайёрланган.

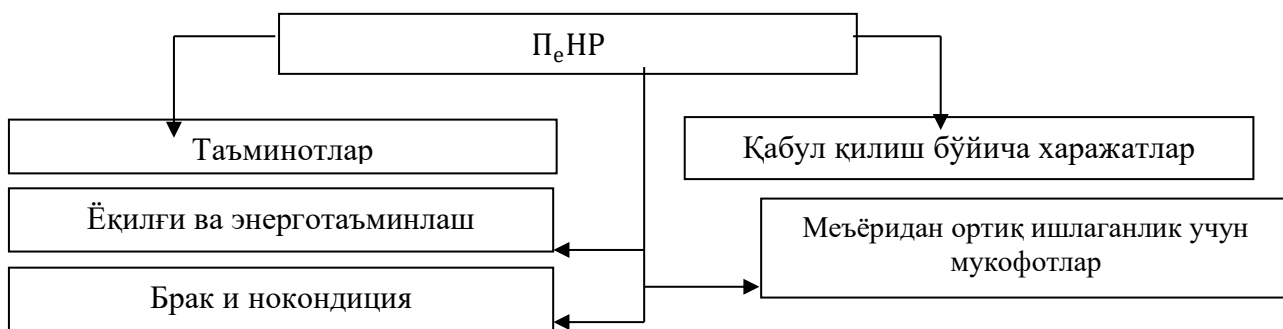

Харажатларнинг иқтисодий чегарасини аниқлаш ишлаб чиқариш ҳажми ёки унинг динамикаси, шунингдек харажатларнинг ўзгарувчан ва доимий турлари ҳамда маҳсулотни сотиш нархи ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилиши лозим. Фақат шундагина харажатлар чегарасини янада аниқ белгилаш ва олдиндан башорат қилиш мумкин бўлади [2].

Муаммонинг ҳозирги ҳолати таҳлили.

Қисқача айтганда, мамлакатимиз корхоналари ўз фаолиятини тез суръатларда ва сезиларли даражада янгилamoқда. Корхоналар пул маблағлари харажатларини тартибга солишдаги энг муҳим ўзгаришлардан бири уларни реструктуризация қилиш ва инновацион фаолиятга йўналтириш билан боғлиқдир. 2021–2023 йилларда Самарқанд шаҳрида инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг умумий ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши ўртача 11,3 фоиздан 17,5 фоизгача ошди. Шунингдек, 2025 йилга келиб бошқа саноат корхоналарида инновацион маҳсулотлар улушини умумий ишлаб чиқариш ҳажмининг 40 фоизига етказиш белгиланган (*Самарқанд шаҳридаги 6 та саноат корхонаси, жумладан, умумий маҳсулот ҳажмининг 30 фоизидан ортигини инновацион маҳсулотлар ташкил этган “Асл Нафис” МЧЖ материаллари асосида тайёрланган.*).

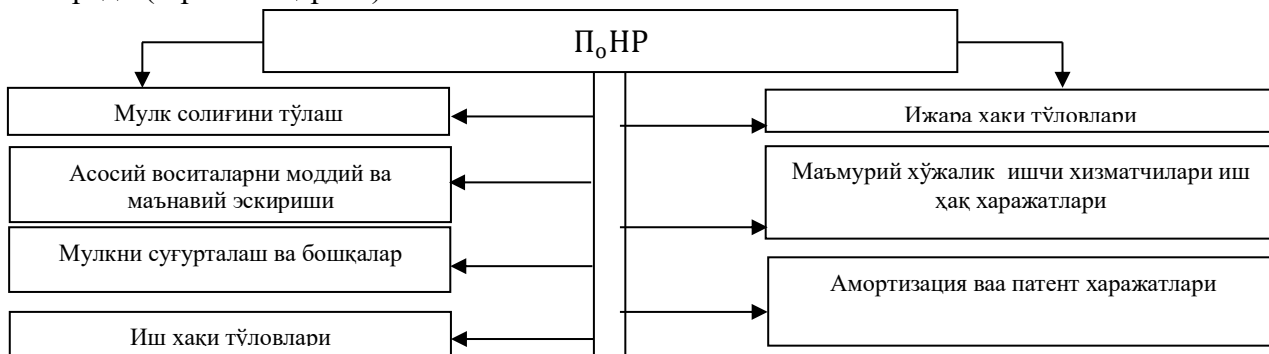
Бунда ўзгарувчан харажатларнинг асосий йўналишларини, аввало, материал харажатлари ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари ташкил этади. Шу билан бирга, мазкур ўзгарувчан харажатлар таркибига устама харажатлар моддалари (ПНР) ҳам кириши мумкин (ПНР схемаси 2-расмда келтирилган).

2-расм. Ўзгарувчан устама харажатларни шакллантиришга хизмат қилувчи кўрсаткичлар.¹⁶

Ушбу омилларнинг корхоналарнинг барқарор молиявий ҳолатини таъминлашдаги самарадорлигини кўриб чиқамиз.

Доимий харажатлар. Бундай турдаги харажатлар иқтисодий назария ва амалиёт олдида доимий равишда янги масалаларни қўймоқда [3]. Бунинг сабаби шундаки, қуйида келтирилган устама харажатлар $P_0НР$ кўрсаткичлари ҳам доимий харажатлар таркибига киради (2-расмга қаранг).

2-расм. Доимий устама харажатлар $P_0НР$ ¹⁷ таркибига кирувчи кўрсаткичлар

¹⁶ Муаллиф томонидан корхоналарни таҳлил қилиш асосида тайёрланган.

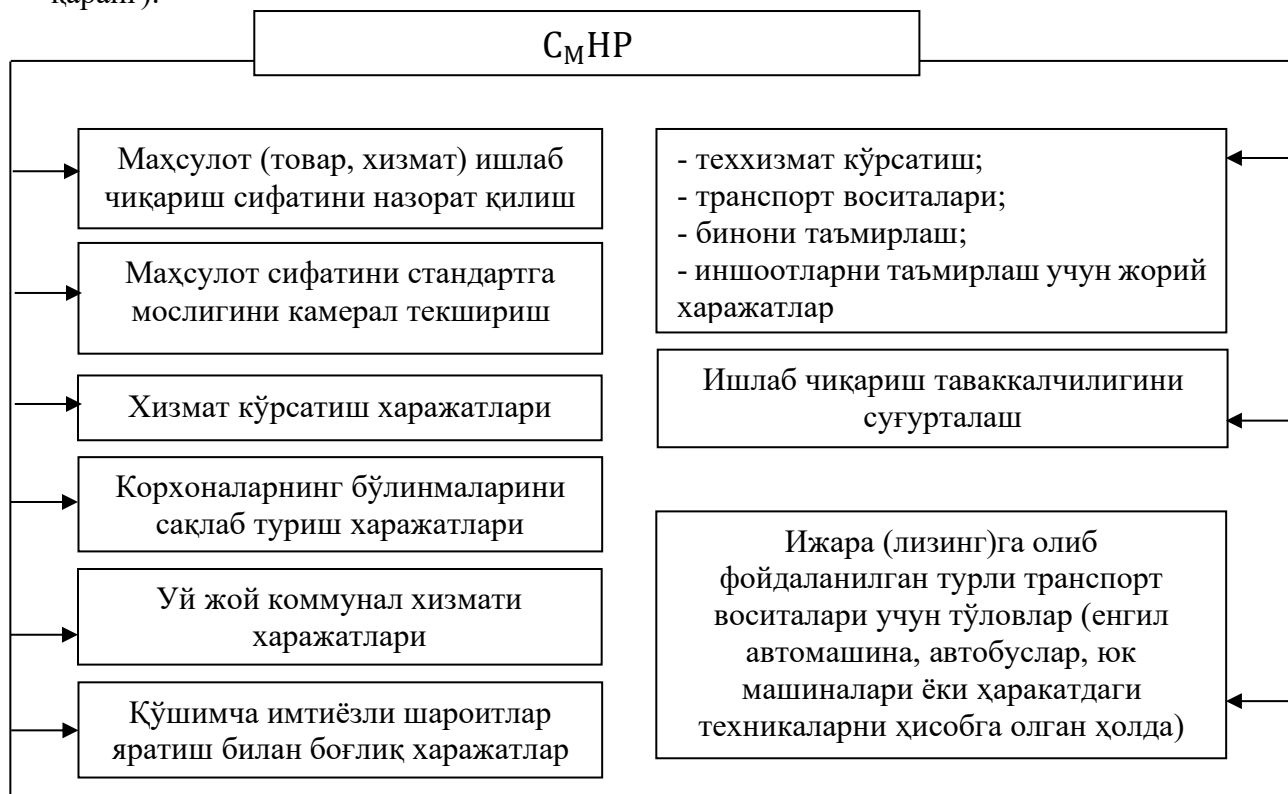
¹⁷ Муаллиф томонидан корхоналарни таҳлил қилиш асосида тайёрланган.

Корхоналар харажатлари ҳолатини таҳлил қилиш фақат ушбу икки устувор турдаги харажатлар билан чекланмайди. Шунинг учун аралаш (ярим ўзгарувчан) харажатлар C_{MHP} ҳам чуқурроқ таҳлил қилиниши лозим.

Табиатига кўра, бундай харажатларнинг элементлари сифатида воситачиларга тўланадиган ҳақлар, яъни савдо-саноат агентларига тўланадиган хизмат ҳақлари намоён бўлиши мумкин. Шу сабабли мазкур харажатлар таркибига агентларга тўланадиган лавозим маоши ҳамда кўрсатилган хизматлар учун комисион тўловлар киради (3-расмга қаранг).

3-расм. Аралаш устама харажатлар (C_{MHP})¹⁸ни шакллантирувчи харажатлар кўрсаткичлари

1–3-расмларда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, мазкур харажат турлари XX асрнинг 90-йиллари ўртасига қадар мавжуд бўлган кўринишида асосан бозор иқтисодиётига ўтиш давридан олдин шаклланган. Кейинчалик эса уларни тубдан ўзгартиришга деярли уринилмаган. Бу эса ушбу турдаги харажатларни шакллантириш тизимининг барқарорлигини намоён этади. Мазкур тизим ички жиҳатдан ўз-ўзини ривожлантиришга эҳтиёж сезмаган ва фақат ташқи омиллар таъсирида ўзгариши мумкин бўлган. Уларнинг барчаси, моҳиятан, устама харажатлардан иборат бўлиб, иқтисодий табиатига кўра аралаш харажатлар АХга турига киради.

Шуни таъкидлаш лозимки, сўнгги йиллардаги иқтисодий адабиётларда доимий ва ўзгарувчан харажатлар масаласига кенг эътибор қаратилган. Айниқса, XX асрнинг 80-йиллари ҳамда XXI асрнинг дастлабки йилларига оид тадқиқотларда ушбу масалалар атрофлича ёритилган. Бу табиий ҳол, чунки айнан ўша даврда иқтисодиётни юритиш тизими қайси йўналишда ривожланиши масаласи ҳал қилинган эди.

Бироқ корхоналар харажатларининг ҳақиқий ҳолатини комплекс таҳлил қилишга деярли эътибор берилмаган. Бу эса гўёки ўша йилларда барча соҳаларда ҳолат ижобий бўлган ва таҳлил қилишга эҳтиёж бўлмаган, деган тасаввурни уйғотади. Аслида эса бундай эмас. Ўша даврда ҳам ижобий тажрибалар, ҳамда бугунги кун учун муҳим аҳамиятга эга бўлган кўплаб сабоқлар мавжуд эди.

¹⁸ Муаллиф томонидан корхоналарни таҳлил қилиш асосида тайёрланган.

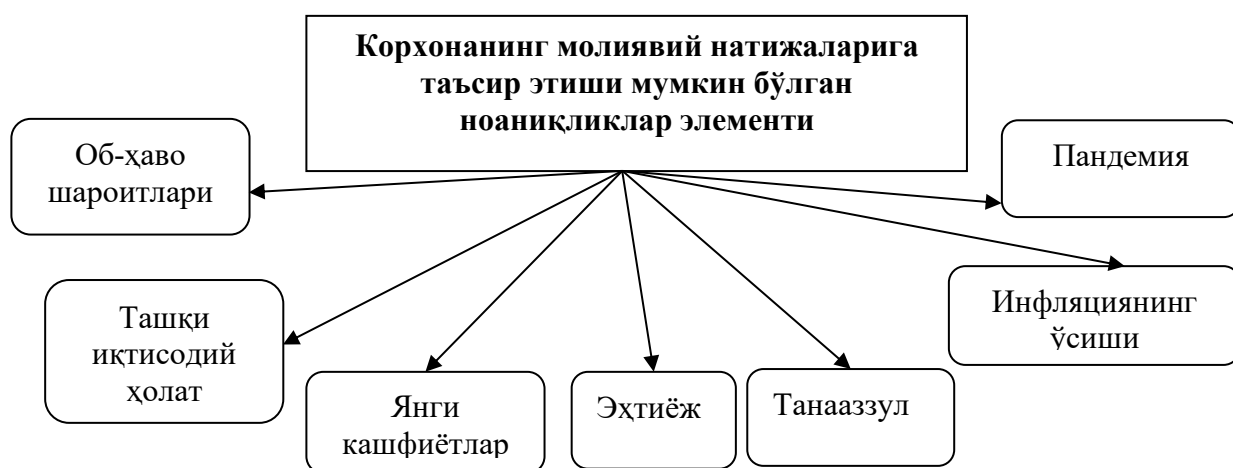

Молиявий таҳлилда «харажатлар – ишлаб чиқариш – фойда» $X_{ар} - ИЧ_{ҳаж} - Ф$, модели молиявий қарорларни прогноз қилиш самарадорлигини баҳолаш ва қабул қилинган қарорларнинг иқтисодий моҳиятини англаш мезони сифатида муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан, айниқса, аралаш харажатлар АХга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Шу нуқтаи назардан, “аралаш харажатлар АХ”ни ўзгарувчан ва доимий таркибий қисмларга ажратиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. “Харажатлар – ишлаб чиқариш ҳажми – фойда” $X_{ар} - ИЧ_{ҳаж} - Ф$ ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таҳлил қилиш, бу ерда $ИЧ_{ҳаж}$ – ишлаб чиқариш ҳажмини англатади, корхоналарнинг молиявий маблағлар ва моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиши ҳамда уларнинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтиришга оид вазифаларни ҳал этишга хизмат қилади.

CVP-таҳлилнинг (Cost–Volume–Profit Analysis) асосий мақсади эришилган натижаларни баҳолашдан иборат бўлиб, унда молиявий натижаларнинг ўсиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши ёки ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши аниқланади.

Шу билан бирга, барча молиявий кўрсаткичлар прогноз кўрсаткичларига тўлиқ мос келиши керак, деб ҳисоблаш тўғри эмас. Қулай молиявий натижа, аввало, корхонанинг даромади, сотиш ҳажми, харажатлари ва фойдасига боғлиқ бўлади. Мутахассислар ҳеч қачон фойда, ишлаб чиқариш ҳажми, қиймат кўрсаткичлари ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларнинг ўсиши бўйича ҳисоб-китобларни мутлақ аниқликда амалга оширмаганлар. Ҳар қандай прогноз, айниқса узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган прогноз, доимо маълум даражада ноаниқлик элементларини ўз ичига олади (4-расмга қarang).

4-расм. Корхоналар харажатларининг ортиши ва фойданинг камайишига олиб келувчи ҳолатларни мутлақ аниқлик билан олдиндан башорат қилишнинг мумкин эмаслиги¹⁹

Буларнинг барчаси қуйидаги кўрсаткичларга бевосита таъсир кўрсатади:

- ўзгарувчан харажатларга;
- маҳсулот (товарлар, хизматлар)нинг сотиш нархига;
- бирлик маҳсулотга тўғри келадиган маржинал даромадга (бу кўрсаткич, одатда, ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ эмас деб ҳисобланади);
- доимий харажатларга (уларнинг таркибий элементлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ равишда ўзгармайди).²⁰

¹⁹ Муаллиф томонидан корхоналарни таҳлил қилиш асосида тайёрланган.

²⁰ Однако меняются в расчете на единицу, т.к. при изменении уровня производства $П_{ост}$ распределяются между единицами продукции. Так как $П_{ост} \cdot Z_{ат}$ на 1 ед. продукции постоянно меняется в зависимости от уровня производства и прибыли.

Бирок, доимий харажатлар бир бирликка ҳисобланганда ўзгаради, чунки ишлаб чиқариш даражаси $ИЧ_{лар}$ ўзгарганда улар маҳсулот бирликлари ўртасида тақсимланади. Шунинг учун 1 бирлик маҳсулотга тўғри келадиган доимий харажатлар ДХ на ишлаб чиқариш даражаси ва фойдага қараб доимий равишда ўзгариб туради

Таклиф ва тавсиялар.

Мазкур кўрсаткичларни аниқлаш методикасининг тўғрилигига ҳозирча шубҳа билдирмаган ҳолда, уларни амалий жиҳатдан баҳолашга ҳаракат қиламиз. Агар корхоналарнинг ҳақиқий фойдаси прогноз қилинган фойдадан паст бўлса, унда корхоналарнинг молиявий ҳолатига ҳолис молиявий баҳо бериш имконияти пайдо бўлади.

Албатта, харажатлар параметрларининг ҳақиқий кўрсаткичлари корхоналарнинг прогноз топшириқларига қанчалик яқин бўлса, баҳолаш натижалари шунчалик ишончли бўлади. Бундай ҳолатда ҳисоб-китоблардан икки кўрсаткич – ишлаб чиқариш ўсиш суръати ҳамда сотиш (товар айланмаси ёки хизматлар ҳажми) ўсиш суръати чиқариб ташланади. Қолган кўрсаткичлар бўйича эса мувофиқлик даражаси анча юқори ҳисобланади. Масалан, доимий харажатлар ҳамда аралаш харажатларнинг айрим элементлари бўйича бундай мувофиқлик кузатилади.

Шунингдек, даромадлар таркибидаги таркибий ўзгаришларнинг, хусусан, маржинал даромад улушининг ўсиши ҳозирча нисбатан паст даражада сақланиб қолмоқда. Бу соҳада ҳамон «харажатлар тўғрисидаги низом» асосида даромадни тўғридан-тўғри ҳисоблаш усуллари қўлланилмоқда. Бироқ ушбу низомда маржинал даромадни аниқлаш механизми етарлича ёритилмаган.

Хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда, CVP-таҳлил ҳар доим маржинал даромад (МД), хусусан, бирлик маҳсулотга тўғри келадиган фойда асосида амалга оширилиши лозим. Шунинг учун мазкур кўрсаткичнинг ўзгариш хусусиятини олдиндан баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки айнан ушбу кўрсаткич кўп ҳолларда маҳсулот (товар ёки хизмат) ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши ёки камайишидан мустақил равишда ўзгариши мумкин.

Шунинг учун маржинал даромадни, айрим ҳолларда эса фойдани аниқлаш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган барча қийинчиликлар ва салбий оқибатларни олдиндан баҳолаш муҳим аҳамиятга эга.

Шу муносабат билан, янги иқтисодий шароитларда CVP-таҳлилни амалга оширишда зарарсизлик нуқтаси (Z_n)ни ҳисоблашдан фойдаланиш зарур. Зарарсизлик нуқтаси — бу маҳсулот (товар ёки хизмат)ни сотишдан олинadиган жами даромад $\sum D_{\text{сот}}$ жами харажатлар $\sum X_{\text{жами}}$ га тенг бўлган ҳолатдир. Мазкур нуқтада корхона на фойда олади, на зарар кўради.

Бизнинг фикримизча, ушбу ёндашув корхона фаолиятини комплекс баҳолашга хизмат қилиши лозим. Чунки зарарсизлик нуқтасидаги барча ҳисоб-китоблар бевосита корхона фаолияти билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун жами фойда ($\sum \Phi$) ёки жами зарар ($\sum Z$) жами маржинал даромад $\sum MD$ билан жами доимий харажатлар $\sum \check{Y}_{3T}X$ ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Фойда (ёки зарар) қуйидаги фарқ сифатида аниқланади: $\sum MD - \sum DX$ Бу зарарсизлик нуқтаси Z_n жами маржинал даромад $\sum MD$ жами доимий харажатлар $\sum DX$ га тенг бўлган нуқтада юзага келишини англатади (2 – 5 – формулалар) .

Бирлик маҳсулот бўйича маржинал даромад қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\sum MD = \Pi - \sum \check{Y}_{3T}X, \quad (1)$$

Шунингдек, жами маржинал даромад ($\sum MD$) кўрсаткичини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Шундан келиб чиқиб:

$$\sum MD_{\text{ох}} = \sum O\Pi_{\text{роиз}} \times \sum MD_{\text{ох}} = \sum O\Pi_{\text{роиз}} \times (\Pi - \Pi_{\text{ер}}Z_{\text{ат}}) \quad (2)$$

$$\sum MD_{\text{ох}} = DX + \sum \Phi, \quad (3)$$

$$TBY_6 = \Pi_{\text{ост}}Z_{\text{ат}} : K_{\text{оэф}}B_{\text{ыр}} \quad (4)$$

бу ерда: Туш $K_{\text{оэф}}$ - тушум коэффициенти.

Шундай қилиб, пул оқимлари бўйича зарарсизлик нуқтаси (Z_n) – бу корхонада на пул маблағи қолдиғи, на овердрафт мавжуд бўлган ҳолатни англатади.

Бюджетни ишлаб чиқиш жараёнида зарарсизлик нуқтаси лойиҳалар ва бизнес-режаларнинг ҳаётийлигини баҳолашда энг муҳим мезонлардан бири ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, прогноз қилинган тушум билан зарарсизлик нуктаси ўртасидаги фарқни хавфсизлик захираси (яъни хавфсизлик маржаси ёки мувозанат захираси) деб аташ мумкин. Одатда, ушбу кўрсаткич фоизларда ифодаланади ва у ҳақиқий тушум режалаштирилган тушумга нисбатан неча фоизга камайганда корхона зарар кўриш ҳудудига ўтишини аниқлаш имконини беради. Бундан ташқари, хавфсизлик захираси маҳсулот бирликларида ҳамда қиймат ифодасида ҳам ҳисобланиши лозим.

Жами маржинал даромад (ΣMD)ни ҳисоблаш кўрсаткичлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг барчаси бевосита корхона фаолиятига тегишли бўлиб, айтилган вақтда молиявий натижалар таркибида акс эттирилади.

Ушбу кўрсаткичлар мажбурий иқтисодий кўрсаткичлар сифатида қўлланилиши учун уларни корхоналарнинг сифат кўрсаткичлари таркибига киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки маржинал даромад (MD), жами харажатлар (ΣX), ишлаб чиқариш ҳажми ($ИЧ_{хар}$) ҳамда фойда (Φ) каби кўрсаткичлар айнан уларнинг миқдорига боғлиқ. Бизнинг фикримизча, мазкур кўрсаткичларни бошқаришда корхоналар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда эркин ва мослашувчан ёндашув қўлланилиши лозим.

Шу билан бирга, зарарсизлик тушунчасини эътибордан четда қолдирмаслик зарур. Чунки жами фойда ($\Sigma \Phi$) ва жами харажатлар (ΣX) ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига қараб ўзгариши мумкин.

Шундан келиб чиқиб, жами харажатлар (ΣX) билан ишлаб чиқариш ҳажми ($\Sigma ИЧ_{хар}$), шунингдек сотиш ҳажми (ΣCx) билан соф фойда ($\Sigma C\Phi$) ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлайдиган самарали иқтисодий механизмларни жорий этиш зарур.

Мазкур кўрсаткичларни тартибга солиш учун тадбиркор тизимли ва мувозанатли таҳлилга таянган ҳолда энг мақбул бошқарув қарорларини қабул қилиши лозим. Бу эса сотишнинг мувозанат ҳажми нуктаси ($TR_{ав}OP_{реал}$)ни аниқлаш имконини беради. Ушбу нуктада маҳсулотни сотишдан олинадиган тушум харажатлар миқдорига тўлиқ тенг бўлади. Бироқ мазкур ҳолат корхоналарнинг даромадлар тўғрисидаги молиявий ҳисоботларида тўлиқ акс эттирилмайди.

Шубҳасиз, харажатлар ҳисобини тўғри юритиш корхоналарда харажатларни самарали бошқариш ва зарар кўришнинг олдини олишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Тадқиқот мавзуси бўйича хулоса

Янги хўжалик юритиш тизими шароитида нафақат молиявий кўрсаткичлар ўсишининг ижобий жиҳатларини, балки зарарсизлик даражасини ҳам чуқур ўрганиш зарурати юзага келади. Ушбу масалани таҳлил қилиш, аввало, тизимли таҳлил натижаларига асосланиши лозим. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнларига самарали таъсир кўрсатиш имконини беради.

Агар зарарсизликни таҳлил қилиш жараёнида илгари ҳисобга олинмаган янги омиллар (масалан, техник ихтиролар, ташқи иқтисодий муҳитдаги ўзгаришлар ва бошқалар) юзага келса, тадбиркор томонидан қабул қилинадиган молиявий қарорлар ушбу ўзгаришларга ўз вақтида мослашиши керак. Янги шароитлар ва қўйилмаган ҳолатларга мослашишнинг энг самарали воситаси режада назарда тутилган захиралар, яъни аввал тақсимланмаган ва ишга солинмаган ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳисобланади.

Кўриб чиқилган молиявий тартибга солиш воситалари, шунингдек ўзгарувчан иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланишда очиклик ва шаффофлик тамойилларига қатъий риоя қилиниши лозим. Уларни тартибга солиш жараёни алоҳида эҳтиёткорлик ва масъулиятни талаб этади. Бу эса қуйидаги масалалар бўйича мақбул ечимларни таъминлаш орқали амалга оширилиши мумкин:

умуман солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш;

маҳсулотлар (товарлар ва хизматлар)ни сотишда қўлланиладиган меъёр ва нормативларни такомиллаштириш;

нархлар ҳамда кредит фоиз ставкаларини тартибга солишни ўзаро мувофиқлаштириш ва уларни режалаштирилаётган инновацион ўзгаришлар билан узвий боғлиқ ҳолда амалга ошириш.

Бу ёндашувлар корхоналарнинг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш, харажатларни самарали бошқариш ҳамда рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори. *«Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»*.
2. Глазов М.М., Черникова С.Ю. *Харажатларни бошқариш: янги ёндашувлар*. Монография. – Санкт-Петербург: РГГМУ, 2009. – 169 б.
3. Костюкова С.Н. *Харажатларни бошқариш: иқтисодий мутахассисликлар талабалари учун ўқув-услубий мажмуа*. – Новополюцк: ПГУ, 2010. – 180 б.
4. Зайналов Ж.Р., Алиева С.С., Ахоров З.О. ва бошқалар. *Молия (Корхоналар молияси)*. Дарслик. – Тошкент, 2018. – 265 б.
5. Никитина Е.Б., Жуковская С.Л. *Харажатларни бошқариш ва контроллинг*. Электрон ўқув қўлланма. – Пермь: Перм давлат миллий тадқиқот университети, 2019. – 129 б.
6. Хамидуллина Г.Р. *Харажатларни бошқариш*. – Москва: «Экзамен», 2004. – 352 б.
7. Холт Р.Н. *Молиявий менежмент асослари*. – Москва: «Дело», 1993. – 128 б.
8. Шеремет А.Д. *Бошқарув ҳисоби*. Ўқув қўлланма. – Москва: «ИД ФБК-ПРЕСС», 2001.

